

ЩОДО ПРИЧИН ВИНИКНЕННЯ ЯВИЩА СОЦІАЛЬНОГО СИРІТСТВА У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

І. А. ГАЛАТИР

Проблема сирітства існує у кожній країні, і, безумовно, залишається проблемою сучасного суспільства України. Проте у різних державах, залежно від економічного становища та політичного устрою, соціально-економічного розвитку, традицій тощо, і походження, і шляхи її вирішення різняться за формою та змістом.

На сьогодні актуальним питанням теорії і практики соціальної роботи в Україні присвячено роботи В. Беха, І. Зверевої, М. Лукашевича, І. Миговича, В. Полтавця; професійної підготовки соціальних працівників і соціальних педагогів — І. Козубовської, Г. Лактіонової, Л. Міщик, В. Поліщук та ін. Дослідження зарубіжного досвіду професійної підготовки соціальних працівників представлено у працях Л. Віннікової, Н. Гайдук, В. Козубовського, Н. Микитенко, О. Пічкара, Н. Собчак, В. Тищенко та ін. Важливими є висновки досліджень, які присвячені питанням підготовки і професійного становлення соціальних педагогів та соціальних працівників, що розглянуті у працях С. Архипової, Л. Гусякової, І. Козубовської, В. Масленникової, В. Слатьоніна, С. Тетерського, С. Чистякової, Н. Шмельової та ін.

У цій статті за мету маємо дослідження причин виникнення явища соціального сирітства в Україні.

Для початку, вважаємо за доцільне розглянути сутність поняття «соціальні сироти», оскільки, як показали результати аналізу, на сьогоднішній день в Україні не існує усталеного визначення щодо цієї категорії дітей. У пресі, періодичних виданнях, психолого-педагогічних працях, результатах соціологічних досліджень вживаються такі терміни: бездоглядні; бездомні; безпритульні; діти вулиці; діти, позбавлені батьківського піклування; соціальні сироти; неповнолітні групи ризику. Тому наведемо приклади тлумачення цих понять, які набули широкого розповсюдження та зустрічаються як у науковій літературі, так і в нормативно-правових документах.

Сирота – дитина, яка тимчасово чи постійно перебуває поза сімейним оточенням внаслідок втрати батьків, а також дитина, яка не може з певних причин чи із власних інтересів залишатися в сімейному оточенні і потребує захисту та допомоги з боку держави [1].

Сирітство – соціальне явище, що характеризує стан дитини, яка тимчасово чи постійно перебуває поза сімейним оточенням унаслідок втрати батьків, а також дитини, яка не може з певних причин чи із власних інтересів залишитися в сімейному оточенні, потребує захисту чи допомоги з боку держави.

Сирітство буває двох типів: біологічне і соціальне. Біологічні сироти – це діти, які втратили обох батьків. До другого типу (соціальні сироти) належать діти, які є сиротами при живих батьках [2, с. 817].

Доля дітей-сиріт і дітей, котрі визначаються як такі, що позбавлені батьківського піклування, вирішується органами піклування при місцевих органах виконавчої влади. Опіку над такими дітьми, згідно з Конституцією, бере на себе держава. Крім того, спостерігається тенденція до зростання кількості дітей, котрі не визнані законом як такі, що позбавлені батьківського піклування, але фактично вони можуть вважатися сиротами, оскільки батьки з певних причин належним чином не займаються їх вихованням; діти з асоціальних родин, «діти вулиці», жебраки тощо. Дітей, які при живих батьках не мають необхідної опіки та виховання в сім'ях, незалежно від офіційно визнаного статусу, можна розглядати як «соціальних сиріт», фактично позбавлених батьківського піклування. Останній тип сирітства в Україні став досить поширеним явищем [2, с. 818].

В окремих дослідженнях під соціальним сирітством розуміється певний стан дитинства, який характеризується тим, що діти при живих батьках, незалежно від офіційно визнаного статусу сім'ї, виявляються без необхідної опіки і виховання, без емоційної підтримки та участі. Соціальне сирітство вважається найбільш загальним поняттям, що охоплює такі його вияви, як «безнаглядність», «безпритульність», «приховане соціальне сирітство» та ін. Поширення соціального сирітства в різних країнах сучасного світу обумовлено індивідуалізацією суспільних відносин, їх прагматизацією, зростанням споживання і накопиченням матеріальних цінностей [3, с. 32].

В окремих публікаціях соціальними сиротами називають особливу соціально-демографічну групу дітей, які внаслідок соціальних, економічних та морально-психологічних причин залишилися сиротами при живих батьках, що призводить до зростання кількості дітей, позбавлених сімейного оточення.

Кількість соціальних сиріт щороку збільшується за рахунок дітей, залишених батьками, які поїхали за кордон, залишивши дітей без нагляду або на ненадійних людей [4].

Явище соціального сирітства спостерігається не лише в Україні. У різних формах воно існує в багатьох країнах світу. Як показує міжнародний досвід, його практично неможливо викоринити в силу багатьох об'єктивних та суб'єктивних причин. З метою локалізації явища соціального сирітства в Україні розвиваються інноваційні форми опіки, проводяться різні форми роботи із сім'єю, спрямовані на формування відповідального батьківства [1].

Таким чином, наведений аналіз поняття «соціальні сироти» дозволяє нам до цієї групи відносити *особливу соціально-демографічну групу дітей, які внаслідок соціальних, економічних та морально-психологічних причин лишилися сиротами при живих батьках незалежно від офіційно визнаного статусу сім'ї, існують без необхідної опіки і виховання, без емоційної підтримки та участі.*

Сьогодні в Україні до «соціальних сиріт» відносять такі групи неповнолітніх:

безпритульні діти – діти, які не мають постійного місця проживання у зв'язку із втратою батьків, асоціальними формами поведінки дорослих в сім'ї;

діти, яких вигнали з дому батьки;

бездоглядні діти – діти, які мають певне місце проживання, але вимушені перебувати на вулиці в результаті матеріальної неспроможності опікунів (родичів, бабусь, дідусів), психічних розладів батьків, байдужого ставлення останніх до виховання дітей;

діти-втікачі із виховних установ – діти, які зазнали психологічного, фізичного та сексуального насильства в закладах інтернатного типу та притулках;

діти-втікачі ззовні благополучних сімей – діти з високим рівнем конфліктності, патохарактерологічними особливостями, відхиленнями у психічному та особистісному розвитку;

діти, які за своїми психологічними ознаками схильні до постійного перебування на вулиці – діти, позбавлені систематичного батьківського піклування; аутсайтери шкільних колективів;

діти з яскраво вираженими ознаками важковиховуваності, діти з діагнозом дромоманія – схильність до бродяжництва та подорожування [1].

Результати аналізу наукової літератури з проблеми дослідження дозволяють нам дійти висновку про те, що до основних характерних для світової спільноти в цілому причин, що породжують сирітство, відносяться: світові війни і соціальні потрясіння; міжнаціональні конфлікти, зростання кількості біженців; різке погіршення матеріального становища населення, його соціально-економічне розшарування; падіння моральних засад сім'ї, зниження стабільності шлюбу, зростання позашлюбної народжуваності; стрімка урбанізація сучасного суспільства; ослаблення релігійних традицій; алкоголізація і наркоманія; кризовий стан системи освіти і виховання та ін. [5, 6].

Узагальнення результатів аналізу наукової літератури дозволило нам виділити також низку причин соціального сирітства в Україні. Зокрема це:

низький матеріальний рівень життя багатьох сімей, безробіття обох чи одного з батьків;

зайнятість батьків «човниковим бізнесом», що вимагає частоті і довготривалості відсутності батьків;

відсутність постійного житла (малозабезпечені сім'ї продають свої оселі, щоб забезпечити собі засоби існування, заздалегідь виписуючи дітей, залишаючи їх без даху над головою);

асоціальний спосіб життя одного або обох батьків, як то різні види залежності (пияцтво, наркоманія), проституція, участь у протизаконній діяльності;

примушення дітей до жебрацтва з боку дорослих членів родини;

різноманітні форми насильства над дітьми в сім'ї та державних закладах опіки;

послаблення функцій державних установ, покликаних займатися вихованням та навчанням дітей;

погіршення умов утримання дітей у державних закладах;

зменшення кількості кризових сімей;

алкоголізація та наркоманізація населення;

послаблення моральної відповідальності батьків за виховання дітей [2].

Через соціально-економічні негаразди в сучасному українському суспільстві контингент дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, постійно зростає. Сучасне сирітство є, певним чином, наслідком недостатньої уваги суспільства до соціальних проблем сім'ї. Ситуацію з дітьми-сиротами поглиблює прогресуюча тенденція порушення структури сім'ї, погіршення виховної роботи з дітьми та батьками.

У Державній тематичній доповіді про становище дітей в Україні за підсумками 2008 року «Реалізація права дитини на виховання в сім'ї» зазначено, що першопричиною, яка веде до створення умов, за яких відбувається позбавлення батьківських прав, як на загал, є асоціальна поведінка батьків, невиконання ними своїх обов'язків з догляду та виховання дітей, вдавання до будь-яких видів експлуатації дитини і примус її до жебракування та бродяжництва.

У 2008 році вперше, починаючи з 2005 року, відбулося зменшення кількості дітей, батьки яких були позбавлені батьківських прав. У 2008 році зафіксовано також збільшення кількості дітей, відібраних у батьків без позбавлення їх батьківських прав, якщо порівнювати з 2007 роком. Крім того, у 2008 році вперше, починаючи з 2000 року, спостерігається зменшення кількості розглянутих судами першої інстанції справ щодо позбавлення батьківських прав із задоволенням позову. Зазначені тенденції є позитивним явищем, оскільки збереження біологічної родини для кожної дитини, відновлення її функцій слугує найкращим інтересам дитини [7].

Аналізуючи стан українського суспільства, доцільно було б виділити ще одну причину, пов'язану з неспроможністю обраної стратегії соціальної політики держави у вирішенні проблеми сирітства. Ця неспроможність полягає, по-перше, в розбіжності соціальної політики держави з національними та культурними традиціями самого народу. В українській традиції існувало правило піклуватися про сиріт «всім світом», що означало влаштування дітей у сільські родини за рахунок коштів громади. Світова практика і деякі свідчення з історії нашої країни доводять, що залучення громади до вирішення цієї проблеми могло би бути доцільним і правильним рішенням.

По-друге, дії держави щодо боротьби із соціальним сирітством спрямовані на усунення наслідків, але не на усунення причин. Попередження сирітства шляхом підтримки сімей, які потребують допомоги в період кризового стану суспільства, має бути пріоритетним завданням держави в цьому напрямку.

По-третє, проголошуючи пріоритет суспільного виховання, обрана державою система влаштування дітей у спеціально створені для цього установи не виправдала себе і, як показує практика, спричинила не скорочення, а збільшення кількості соціальних сиріт, а отже, і необхідність розширення мережі закладів для дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків.

Таким чином, поряд із загальними факторами, що сприяють поширенню соціального сирітства в нашій країні, обрана стратегія соціальної політики держави не сприяє вирішенню цієї проблеми.

Разом з тим, процес соціалізації дитини в нашій державі регламентується різними законами і програмами, які регламентують діяльність громадських і державних організацій, покликаних створювати умови для формування повноцінних членів суспільства. Однак реальні результати і, зокрема, ті, які обумовлюють стан соціального сирітства на пострадянському просторі, часом різко відрізняються від того, що міститься у правових актах і програмах.

В Україні створено різні соціальні центри для підтримки та вивчення «важких» категорій дітей, їх адаптації і захисту. Так, у рамках програми «Діти України» існує також декілька програм: «Діти вулиці», «Вокзал», «Канікули» і т. п., які виконуються урядовими організаціями.

Однак, розгляд причин та сутності соціального сирітства був би неповним, якщо не показати психолого-педагогічну сторону цього явища. Необхідно відзначити, що діти-сироти – це категорія дітей, яка має типологічні особистісні якості, обумовлені деприваційними, інституційними та педагогічними чинниками.

Дослідження, проведені в багатьох країнах світу (А. Гезелл, І. Лангмейер, З. Матейчек, А. Прихожан, Н. Толстих, А. Фрейд та ін.), свідчать, що поза сім'єю розвиток дитини йде особливим шляхом, у неї формуються специфічні риси характеру, поведінки, особистості. Також установлено, що в розвитку дітей, які виховуються в інтернатних установах, спостерігається не просто відставання або недорозвинення особистісних утворень, а й інтенсивне формування деяких принципово інших механізмів, за допомогою яких дитина пристосовується до життя в цих установах.

Аналіз літератури та вивчення результатів психолого-педагогічних досліджень з питання про особливості розвитку особистості дітей, які виховуються в закритих установах, дозволили визначити

низку основних факторів, що обумовили формування цих особливостей (Л. Байбородова, І. Дубровіна, Н. Іванова, М. Рожков, І. Фурманов та ін.).

Психологічні дослідження специфіки розвитку вихованців дитячих будинків, проведені вченими в різний час, традиційно ґрунтуються на уявленні про депривацію – психічний стан, що виникає в результаті позбавлення, втрати або обмеження можливостей людини задовольняти життєво важливі потреби. Залежно від того, чого саме позбавлена людина, виділяють різні види депривації — материнську, сенсорну, когнітивну, емоційну, соціальну тощо.

Позбавлення дитини необхідних джерел, що впливають на її розвиток, має згубні і незворотні наслідки. Так, американський психолог і педагог М. Айнсворз відзначає, що наслідки депривації залежать від віку, в якому почалася і закінчилася депривація, і від її тривалості. «Депривація, що почалася на першому році життя і тривала близько трьох років, зазвичай призводить до тяжких наслідків для інтелектуальних і особистісних функцій і практично це не можна виправити» [8, с. 253].

Істотним чинником, що впливає на подальший розвиток дитини, є її «досирітський» соціальний досвід, який необхідно враховувати педагогу при побудові індивідуальної роботи. Ситуація розриву із сім'єю завжди впливає на подальше життя дитини. Так, І. Фурманов виокремлює такі категорії дітей на основі наслідків психічних травм, що привели їх до сирітства: діти, які пережили смерть батьків; діти із сімей алкоголіків; діти, які зазнали сексуального насильства; діти, які зазнали фізичного насильства; діти, які зазнали образи і приниження [9].

При влаштуванні дитини до закладу на її розвиток впливають інституційні чинники, які виражаються у зміні характеру впливу джерел соціалізації, де головним агентом виступає колектив вихованців, і, як наслідок, відбувається заміщення одного з основних соціальних інститутів — сім'ї — установою. Необхідно зауважити, що й умови організації життєдіяльності в цих установах (загальні спальні, ігрові, їдальня та ін.) безпосередньо впливають на специфіку розвитку дітей-сиріт [10].

І, нарешті, фактором, який обумовлює формування типологічних рис особистості дитини-сироти, що стосуються нашого дослідження, є професійно-педагогічна позиція педагога; вона виражається у стилі і способі взаємодії з дитиною.

Розглядаючи соціалізацію дитини як мету соціально-педагогічної діяльності, необхідно зауважити, що цей процес найбільш ефективно здійснюється у трьох сферах: становленні самосвідомості дитини, її діяльності й у спілкуванні. Так, на думку Н. Іванової, «виділені сфери створюють для індивіда можливості розширення дійсності, в якій він діє, пізнає і спілкується, тим самим освоюючи всю систему соціальних відносин» [11, с. 6].

Характеризуючи поведінку дітей-сиріт, група білоруських психологів під керівництвом І. Фурманова встановила, що головна специфіка поведінки дітей, які виховуються поза сім'єю, полягає в несформованості внутрішнього, психічного плану дій, а орієнтація мислення, мотивації та поведінкові реакції спрямовані, здебільшого, на зовнішню ситуацію; вона виявляється в емоційно-вольовій сфері особистості дитини-сироти [9, с. 134].

В. Мінкова вказує, що емоційний портрет вихованця дитячого будинку характеризується такими рисами:

зниженим фоном настрою;

бідною гамою емоцій, одноманітністю емоційно-експресивних засобів спілкування;

схильністю до швидкої зміни настрою, одноманітністю і стереотипністю емоційних виявів;

емоційною поверховістю, що згладжує негативні переживання та сприяє їх швидкому забуванню;

неадекватними формами емоційного реагування на схвалення та зауваження;

підвищеною схильністю до страхів, тривожністю і неспокоєм;

основною спрямованістю позитивних емоцій – отриманням все нових і нових задоволень;

нестабільністю емоційних контактів з оточуючими;

надмірною імпульсивністю, афективною вибуховістю;

нерозумінням емоційного стану іншої людини, її поведінки, що часто викликає негативні емоції до партнера, відображається на взаєминах з ним, призводить до конфліктів і сварок [12, с. 14].

Для дітей-сиріт характерне ситуативне, «сьогохвилинне» проживання життя. Це призводить до відкидання досвіду, коли окремі пережиті епізоди не стають подіями життя, не присвоюються і не входять в особистий психологічний досвід, що перешкоджає розвитку адекватної самооцінки та рівня домагань [13, с. 2].

Специфічні особливості самосвідомості особистості дитини-сироти, на думку Л. Шипіциної, полягають у тому, що такі діти часто не знають і не сприймають себе як особистість унаслідок формування неадекватних соціальних очікувань. Вони, як правило, орієнтуються на визнання у своєму середовищі через фізичну силу, агресію і асоціальні форми поведінки [14]. Практичні дослідження показують, що головною цінністю вони вважають силу людини, яка здатна її захистити.

Головним засобом, що забезпечує подолання труднощів соціалізації, є організація в установах для дітей-сиріт діяльності, різноманітної за змістом, формами, способами її виконання. У процесі діяльності набувається життєвий досвід, пізнається навколишня дійсність, засвоюються знання, виробляються уміння та навички.

На думку Л. Байбородової, основу діяльності в дитячому будинку повинні становити ситуації, коли дитина має можливість вибирати, вчитися обґрунтовувати свій вибір, перевіряти себе і визначати свої можливості, приймати самостійні рішення [15, с. 25].

Говорячи про здатність дітей-сиріт до вибору діяльності і самостійного прийняття рішення, зазначимо, що особливі умови організації життєдіяльності в установах, відсутність адекватних педагогічних засобів часто ускладнюють формування цієї здатності. Внаслідок цього для вихованців дитячих будинків характерна схильність уникати відповідальності за вибір і передавати її дорослим.

Дослідивши причини виникнення явища соціального сирітства, варто відзначити, що ця проблема на сьогодні є актуальною, а саме явище – надзвичайно болючим для сучасного українського суспільства.

Подальшого розвитку і дослідження потребують шляхи вирішення цієї проблеми, зокрема через підготовку соціальних педагогів до роботи із даною категорією дітей.

Список використаної літератури:

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навч. посіб. / О. В. Безпалько ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Логос, 2003. – 134 с.
2. Енциклопедія освіти / В. Г. Кремень (голов.ред.). – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
3. Коваленко О. О. Соціальне сирітство як соціокультурний феномен : дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.03 / О. О. Коваленко ; НАН України, Ін-т соціології. - К., 2006. – 212 с.
4. Митяев Л. Л. Детская деревня SOS как развивающая среда для детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Л. Л. Митяев. – М., 2005. – 98 с.
5. Все дети – наши : сб. материалов 2-х Всерос. пед. Католиковских чтений / сост. : Е. М. Рыбинский, Г. С. Красницкая. — М., 1998. — 258 с.
6. Вульфов Б. З. Социальный педагог в системе общественного воспитания [школьников] / Б. З. Вульфов // Педагогика. — 1992. — № 5/6. — С. 45–49.
7. Державна тематична доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2008 року. – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2008. — 110 с.
8. Айнсворз М. Первый год жизни: Психоаналитические исследования нормального и отклоняющегося развития объектных отношений / М. Айнсворз ; пер. с англ. — М. : ГЕРРУС, 2000. — 383 с.
9. Фурманов И. А. Психологические особенности детей, лишенных родительского попечительства / И. А. Фурманов, А. А. Аладьин, Н. В. Фурманова. — Минск : Тесей, 1999. — 158 с.
10. Преодоление трудностей социализации детей-сирот : сб. материалов науч.-практ. конф. – Ярославль : ЯГПУ, 1998. — 49 с.
11. Возрастные стандарты социализации детей-сирот / под науч. ред. Н. П. Ивановой. - М. : СИМС, 1999. — 52 с.
12. Очерки о развитии детей, оставшихся без попечения родителей. — М. : СИМС, 1995. — С. 14.
13. Концепция организации воспитательной деятельности с детьми-сиротами // Современные концепции воспитания / ред. Л. В. Байбородова [и др.] : материалы конф. – Ярославль : ЯГПУ, 2000. — 171 с.
14. Андрієвська В. В. Професія і особистість: проблеми ролі ідентифікації / В. В. Андрієвська // Теоретичні проблеми психології професій / за ред. Б. Федоришина. — Краків, 1999. – 13 с.
15. Преодоление трудностей социализации детей-сирот : учеб. пособие / под ред. Л. В. Байбородовой. — Ярославль : ЯГПУ, 1997. — 196 с.

Рецензент – кандидат педагогічних наук, доцент Ю. В. Кудінов.